

Pronatalisme, reeducació i disciplina: els projectes mèdics i pedagògics a Auxilio Social (1937-1940)*

per *Ángela Cenarro Lagunas*

RESUM:

L'article ofereix una descripció de les propostes de caràcter pronatalista que es van elaborar a la *Delegación Nacional de Auxilio Social* durant la Guerra Civil i la primera postguerra. Impulsades per l'equip d'assessors de l'esmentada delegació, entre els quals hi havia molts professionals de la medicina i la pedagogia, van tenir com a objecte d'atenció preferent les dones i els nens. Totes elles van combinar una forta preocupació per l'atenció al cos, que es va traduir en la inquietud per la salut i la higiene, amb la cura de l'«ànima», entesa com a «regeneració» moral i submissió a la norma catòlica. Aquesta dimensió es va aguditzar considerablement durant el curs de la guerra i es va convertir en un dels punts bàsics de l'assistència social de la postguerra.

PARAULES CLAU:

Franquisme, guerra civil, història de les dones, polítiques pronatalistes.

ABSTRACT:

This article aims to describe the pronatalist policies devised within the *Delegación Nacional de Auxilio Social* during the Spanish Civil War and in the early post-war years. These policies were put forward by the Delegation's team of advisers, made up mainly of medical experts and educationalists, and were particularly aimed at women and children. They combined a strong concern with the body, reflected in health and hygiene measures, with the will to care for the «soul», by which was meant moral «regeneration» and submission to Catholic principles. This last aspect took on increasing prominence towards the end of the war and became one of the basic points in the programmes of social assistance of the post-war period.

KEY WORDS:

Franco's régime, Spanish Civil War, women's history, pronatalist policies.

La tardor de 1936 tres mesos després que un grup d'oficials s'alcés contra la República, van posar-se les bases del que seria, en el futur, la institució assistencial més emblemàtica del règim de Franco. Auxilio de Invierno va néixer al Valladolid insurgent a les darreries de l'octubre de 1936 com una obra temporal per tal de repartir dinars a les famílies de les víctimes de la guerra i la repressió. El gener de 1937 va ser reconeguda per Falange com una organització amb per-

*. Traducció de Josep Lluís Marfany

sonalitat pròpia sota control de la Sección Femenina i el maig va adquirir el seu nom definitiu, Auxilio Social, alhora que li era concedit el rang de Delegación Nacional. Els seus creadors van ocupar-hi els càrrecs més alts. Mercedes Sanz Bachiller, vídua d'Onésimo Redondo i cap territorial de la Sección Femenina a Valladolid d'ençà del cop d'Estat, va ser-ne nomenada «*Delegado*» i Javier Martínez de Bedoya, que, segons explica ell mateix a les seves memòries, havia muntat la nova organització inspirant-se en el *Winterhilfe* nazi, va ocupar-ne la Secretaria Nacional.

Durant la Guerra Civil, però, Auxilio Social va ser molt més que una delegació dedicada a la beneficència. S'hi va gestar una sèrie de projectes que posen de manifest que, a l'alçada dels anys trenta, la política assistencial no es limitava a satisfer les necessitats dels grups més depauperats. Al seu darrere batregava una proposta de «regeneració social» que havia de materialitzar-se en un seguit d'atencions dirigides al cos i a la ment dels acollits. Per tal d'aconseguir-ho, va ser imprescindible de recórrer als experts en les ciències coneixedores de l'entrellat de l'un i l'altra, com ara la medicina, la pedagogia i la psicologia. Així doncs, encara que Auxilio Social va poder disposar de la mà d'obra gratuïta que li proporcionaven les dones que feien el Servicio Social, creat amb aquesta finalitat l'octubre de 1937, a la cúpula i als llocs clau van ser col·locats homes procedents dels esmentats àmbits professionals, capacitats per prendre iniciatives tenyides de la suposada neutralitat i legitimitat que hi aportava la ciència. Així ho revela el fet que al llarg de la primavera i l'estiu de 1937 els dos caps, Mercedes Sanz Bachiller i Javier Martínez de Bedoya, es voltessin d'un grup d'assessors en el qual abundaven els amics de la Falange val·lisoletana i els professionals de la medicina. Entre ells hi havia José Pardo Urdapilleta, el pediatre Cipriano Pérez Delgado i el psiquiatre Jesús Ercilla. D'altres presentaven un perfil lleugerament diferent, como ara el pedagog, també falangista, Antonio Juan Onieva, més proper al catolicisme, el capellà Andrés M.ª Mateo, imprescindible perquè l'obra assistencial falangista completés les seves credencials catòliques, i l'escriptora Carmen de Icaza, encarregada de l'Asesoría Social i cap de l'Oficina de Propaganda. La presència d'aquesta darrera no era suficient per dissimular les tendències que es desenvolupaven a Auxilio Social: la d'una notable majoria de metges i professionals deixava ben clar que dins el marc d'aquesta delegació anaven a imposar-se, a través del discurs científic, el poder i el saber eminentment masculins.

A les pàgines que segueixen intento explorar els projectes que va generar la Delegación Nacional de Auxilio Social durant la Guerra Civil i la primera postguerra. Impulsats per l'elit rectora, van col·locar les dones i els nens en el punt de mira, cosa que semblava congruent amb dues de les grans inquietuds de l'Europa d'entreguerres: el descens de la natalitat i la salut de la població. De fet, les crides a procurar-ne l'increment quantitatiu i qualitatiu van ser un important distintiu de la nova delegació falangista, que es diferenciava així de la beneficència clàssica. «*El último fin del Auxilio Social es el de una política demográfica: aumentar nuestra población y hacerla fuerte, física y moralmente*», pro-

clamaven els responsables en una de les seves primeres publicacions.¹ Al llarg de la Guerra Civil van ser dissenyats els instruments bàsics per assolir aquest objectiu i definits els àmbits d'actuació preferent. Així, l'abril de 1937 va començar a difondre's un pla complet d'assistència a la maternitat i a la infància que desenvoluparia una Obra Nacional-Sindicalista de Protección a la Madre y al Niño (ONSPMN), dependent de la Delegación Nacional. Entre les principals mesures a adoptar per aquesta Obra hi havia la creació d'un Instituto de Maternología y Puericultura, que havia d'abordar els problemes de la maternitat des d'una perspectiva mèdica, social, pedagògica, formativa i propagandística.

Als infants, «*un tesoro de la Patria*», va anar dirigit el gruix principal dels projectes. Es va preveure de crear guarderies, jardins maternals i centres d'alimentació per a aquells que tenien l'empara d'una família. Els orfes i els abandonats serien acollits en «*hogares cuna*», «*hogares infantiles*» o «*hogares escolares*», segons l'edat. Tot i que aquests centres havien de fer la mateixa funció que els vells asils i orfenats, anomenant-los «*hogares*», s'insistia en la idea que estaven imbuïts d'un «estil» nou, com el que sempre comportava el feixisme, per evitar el famós «estigma del nen asilat». Les dones van venir tot seguit dins l'ordre de prioritats, com a resultat d'una argumentació lògica: «*el niño antes de nacer lo llevan dentro nuestras madres*».² A elles van ser dedicades altres tantes institucions, els «*hogares y comedores de embarazadas*», els «*hogares de madres*» i les «*colonias de recuperación y reposo*». Però si les dones van acaparar tant de protagonisme va ser perquè eren, o podien arribar a ser, mares i, doncs, peces clau en les aspiracions pronatalistes del règim. Que el benestar de les dones se subordinés al dels nens significava que el seu dret a la salut es devia a la seva condició de mares, no a la d'individus, i es convertia de fet en un deure que l'establishment mèdic dictava a través del discurs de la «maternologia». Les implicacions d'aquest eren molt diferents de les del «maternalisme» perquè no perseguia la satisfacció d'unes necessitats que tinguessin res a veure amb la qualitat de vida de les dones o la protecció dels seus drets, sinó que responia als requeriments de la nació: braços treballadors o soldats que la defensessin.³

Un altre objectiu d'aquest article és fer ressaltar la importància que va tenir a Auxilio Social la presència dels professionals de la medicina i de la pedagogia. Es tractava d'un tret de modernitat que l'assistència social va presentar a tot el món occidental des de començament de segle i és una tendència que la delegació falangista va encarnar a la perfecció. Tant la ubicació d'aquests professionals

1. *Normas y orientaciones para delegados provinciales*, s.l., Delegación Nacional de Auxilio Social, 1937, 52.

2. *Normas...*, 57.

3. El mateix ha constatat per a la Itàlia feixista V. DE GRAZIA, *How Fascism Ruled Women. Italy, 1922-1945*, Berkeley, University of California Press, 1992, 59-60. Les diferències entre el discurs del «maternalisme» i el de la «maternologia», a M. NASH, «Maternidad, maternología y reforma eugénica en España, 1900-1939», G. DUBY i M. PERROT, *Historia de las mujeres*. Vol. 5: *El siglo XX*, Madrid, Taurus, 2000, 687-708

a les assessores nacionals o a les assessores tècniques de cada delegació provincial com el fet que fossin homes en una immensa majoria confirmaven un altre dels trets que acompanyaven el procés de professionalització de la beneficència: el predomini masculí en un espai que fins llavors havia estat gairebé exclusivament femení, un predomini que comportava la ingerència dins l'àmbit de la privadesa i una atenció al cos de les dones i els infants molt més accentuada que no l'atorgada a l'«ànima», la cura de la qual pertocaria fonamentalment a altres institucions, com l'Església i la Sección Femenina.

Finalment, també cal posar en relleu que, en el breu període entre la creació d'Auxilio Social i el final de la guerra, es pot observar una notable evolució en aquestes propostes. Si l'atenció al cos com a via fonamental per al control de la població assistida va ser un tret molt marcat de la institució en els seus primers mesos de vida, a mesura que passava el temps va anar en augment la preocupació per l'educació, el respecte a la jerarquia i la disciplina com a instruments per a aconseguir els propòsits «regeneradors». La formació de les dones en una sèrie de capacitats (la ciència materna o «maternologia», l'economia domèstica), el restabliment de la jerarquia en tots els àmbits (la família, l'Estat, els centres d'Auxilio Social) i l'ensenyament catòlic com a forma de redimir els adults i els nens acollits van ser pràctiques que es van estendre en les fases finals de la guerra per tal de reforçar la principal: el sotmetiment als professionals que, instal·lats a les entranyes burocràtiques d'Auxilio Social, s'encarregaven de classificar els assistits i aplicar-los la teràpia adequada.

L'assistència social al servei del pronatalisme

Sovint s'ha volgut veure en les ànsies pronatalistes un mecanisme ideat pels que van guanyar la guerra per tal de recloure les dones a la llar i augmentar el seu sotmetiment als homes dins de la família patriarcal que en aquells moments es consolidava. Però ni aquesta política ni les inquietuds que la inspiraven no van ser una particularitat del règim de Franco o de les dictadures feixistes que imitava. Tampoc no eren cap conseqüència lògica del seu fructífer matrimoni amb l'Església catòlica. En realitat, la dictadura i, per extensió, Auxilio Social van inventar molt poc en aquesta matèria, ja que tant en els seus projectes com en les seves pràctiques va prevaler la continuïtat respecte d'unes tendències que, sorgides a l'últim terç del XIX, s'havien reforçat a tots els estats europeus després de la Primera Guerra Mundial, quan la família va començar a ser fiscalitzada per l'Estat en un típic afany de fer-li reconciliar les seves tradicionals funcions privades amb les públiques que ara s'imposaven.⁴

L'expansió imperialista que va marcar Europa a partir de 1870 va imposar la concepció de la nació com a entitat orgànica i racial, així com una profunda pre-

4. DE GRAZIA, *How Fascism Ruled Women...*, 79-80.

ocupació per la raça, la decadència moral o espiritual de la qual, la «degeneració», podria arribar a posar en entredit la posició assolida per l'Estat. Van dedicar-se a combatre aquest risc una sèrie de disciplines de base científica que van establir els límits entre el que era sà i el que no ho era, el que calia acceptar i el que calia expulsar. La identificació de la malaltia, els trastorns mentals o qualsevol mena de patologia amb el desordre social va quedar servida en safata i va aguditzar-se quan, després de 1914, la crisi política i social va esdevenir més greu. Paral·lelament, la classe mèdica va adquirir una importància inusitada fins aleshores, car en nom de l'«ordre social» es va donar cada cop més crèdit a les seves propostes i va quedar justificat el seu creixent intervencionisme dins l'àmbit de la intimitat.

El setembre de 1939, quan la «Victòria» als fronts de guerra era encara recent, una de les ponències presentada a la quarta reunió de la Comisión Permanente va expressar de manera contundent el desig del Caudillo de crear un poble nombros, sà i fort, cosa imprescindible per *«forjar una España Imperial Grande y Libre»*. De raons, n'hi havia tantes com es volgués i el llenguatge en què eren expressades no deixava gaire lloc a les ambigüitats. La *«competente laboriosidad»* del conjunt d'individus que formaven la Pàtria proporcionava *«fortaleza de templo»* i *«abundancia de recursos»*. A més a més, *«la confianza de sabernos muchos»* conferia seguretat per resistir els atacs exteriors. Es recomanava també que l'augment quantitatiu de la població anés lligat al de la qualitat (*«la mejora de la calidad de los productos de la concepción»*), perquè d'aquesta manera resultaria més fàcil aconseguir l'anhelat *«progreso espiritual y físico»*. En definitiva, una política demogràfica *«bien orientada»* permetria crear una nació d'homes robustos (*«que estos españoles con su cuerpo sano [...] incorporen una inteligencia sana, que haya un rédito medio global elevado»*),⁵ car sols així la Pàtria podria tornar al lloc que li corresponia: *«La sana Política Demogràfica que al nuevo Estado compete [...] es propagada constantemente en los postulados programáticos de nuestras máximas Jerarquías, para que con el logro de los 40 millones de españoles se haga ocupar a nuestra fecunda Patria el rango, que en el concierto de las naciones directoras de la política mundial, le corresponde por su historia y heroísmo.»*⁶

La preocupació per l'increment de la població no era nova, però el fet curiós és que per primera vegada es dissenyava una política clarament dirigida al foment de la natalitat (la *«polinatalidad»*, en deien ells) i no sols a la cura i la protecció de dones i infants. A més a més, les mesures adoptades es presentaven com a contraposició de les republicanes, aquelles que abocaven la Pàtria a la despoblació i,

5. La citació, com tots els trossos del paràgraf entre cometes, prové de la ponència titulada «Auxilio Social y la política demogràfica», presentada a la quarta reunió de la Comisión Permanente de Auxilio Social, el 22 de setembre de 1939, Archivo General de la Administración (AGA), Cultura, caps 583.

6. Així conclouïa l'informe sobre la «Labor realizada en los distintos centros de esta Sección desde su creación en Madrid hasta fin de diciembre de 1939» (Centros de Maternología y Puericultura Prenatal, Sección Protección a la Madre, Obra Nacional Sindicalista de Protección a la Madre y al Niño), AGA, Cultura, caps 588.

per tant, a la seva «*degeneración*». Calia començar contrarrestant «*el criterio y la conducta marxista*», que havien comportat el problema de «*la mortinatalidad y de la letalidad infantil*» i els mètodes de limitació de la prole. En segon lloc, calia afavorir el benestar econòmic i inculcar «*un espíritu nuevo*», que assenyalés el deure i el sacrifici dels espanyols en l'«*engrandecimiento patrio*». I, finalment, calia restablir «*la doctrina fisiológica cristiana*», ja que només ella enrobustia la institució familiar, que «*los elementos comunistas*» havien intentat dissoldre.⁷ Dins el conjunt de les disposicions franquistes, Auxilio Social va fer-se instrument de les que requerien la intervenció de la medicina i altres disciplines pròximes, com la pedagogia i la psicologia, i va implicar-se obertament en els objectius eugènics. Aquests objectius no eren pas exclusius dels règims feixistes, sinó que a tot arreu la ciència s'havia convertit en un poderós instrument de control social i de legitimitació de l'ordre establert. A tot Occident, les seves propostes van contribuir a definir el lloc de l'individu dins la societat i van ser al centre de discussions (explícites o no) més àmplies sobre el model de societat que es volia forjar. L'Espanya de Franco, des d'aquest punt de vista si més no, no va ser una excepció.⁸

El control del cos femení: la maternitat en el punt de mira

Per a l'equip de Mercedes Sanz Bachiller, la política demogràfica començava per l'atenció a totes les necessitats que els estats moderns havien creat al voltant del fet biològic de la maternitat. Els objectius de l'Instituto de Maternología y Puericultura, projectat l'abril de 1937, eren per damunt de tot profilàctics, però s'hi insistia també en la necessitat d'atendre a la dimensió social de la maternitat: vetllar, en col·laboració amb les organitzacions sindicals falangistes, per la interrupció del treball de les dones obreres abans i després del part o bé proposar altres mesures de protecció, com el subministrament de treball a domicili, el pagament de subsidis i la creació de guarderies infantils.⁹ Dos mesos després,

7. «Auxilio Social y la política demográfica», AGA, Cultura, caps 583.

8. Sobre la multiplicat de mesures que poden encabir-se en la pràctica de l'eugenèsia, M. NASH, «Social Eugenics and Nationalist Race Hygiene in Early Twentieth Century Spain», *History of European Ideas* 15, 1992, 741-748. A Espanya mai no va prosperar l'eugenèsia d'orientació hereditària ni la lògica de la superioritat racial des del punt de vista biològic, encara que sí la idea de la unitat de la «raça espanyola» entesa com un producte cultural determinat per la història i l'entorn i definit per la llengua castellana i la religió catòlica. Aquesta tesi ha estat també desenvolupada per M.-A. BARRACHINA, *Propagande et culture dans l'Espagne franquiste, 1936-1945*, Grenoble, Ellug, 1998, i per C.P. BOYD, *Historia Patria. Politics, History, and National Identity in Spain, 1875-1975*, Princeton, Princeton University Press, 1997. Tot i així, la introducció de criteris racials va ser considerada per la secció de «Política Sanitaria» de l'Instituto de Estudios Políticos, creada el 1941, tal com ha demostrat N. SESMA LANDRIN, «Propaganda en la alta manera e influencia fascista. El Instituto de Estudios Políticos (1939-1943)», *Ayer* 53, 2004, 155-178.

9. El projecte inicial de l'Instituto de Maternología y Puericultura, a *Boletín de Auxilio de Invierno* [d'ara endavant *BAI*] 2, abril 1937, 6-7.

l'agost de 1937, la Delegación Nacional proposava la creació de colònies de repòs i recuperació per a mares treballadores. Però l'oposició de les dones mateixes i el rebuig social que aquestes mesures suscitaven van fer que aquestes noves fórmules de viure la maternitat tinguessin poques probabilitats de reeixir. El mateix va passar amb el projecte de crear una «*Brigada de asistentes retribuidas*» per suplir les dones al capdavant de les seves llars mentre estiguessin a les colònies, un luxe que les dones mobilitzades a Falange no podien pas permetre's en plena Guerra Civil.¹⁰

A conseqüència de totes aquestes dificultats, el projecte de colònies de repòs a la fi va anar dirigit a les solteres i, segons s'especificava a les condicions preferents d'admissió, a les vídues de combatents. Altres detalls personals que serien positivament evaluats per a la selecció eren la manca de recursos econòmics, ser treballadora en actiu (amb un jornal inferior a 10 ptes.) o a l'atur forçós i, allò que més crida l'atenció, la «*necesidad física o moral determinada por los departamentos médicos*». Com a tots els centres d'Auxilio Social, s'exigia que les acollides fossin dones *sanas* perquè les colònies, deien, «*no deben tener un carácter curativo, sino social*». A més a més, hi tindrien prioritat les joves, perquè «*son más fáciles de llevar, la propaganda nacional-sindicalista cae en mejor terreno y por su misma juventud es más probable que extiendan y propaguen las ideas y buenas impresiones recibidas*». La dimensió educativa i propagandística d'aquest pla és evident, però també ho és el fet que, des de l'òptica dels dirigents d'Auxilio Social, la fortalesa física constituïa la base d'una sòlida formació moral.¹¹

Les dones embarassades van ser objecte d'una atenció especial. Els metges van gaudir de la prerrogativa de classificar-les en funció de les seves característiques físiques i morals i de dictaminar les atencions que havien de generar de forma indirecta el benestar moral o psíquic de las assistides, entès com l'adequació a la norma política del Nou Estat franquista. Ells tindrien molt a dir als Hogares de Embarazadas, on s'havia de vetllar per la correcta evolució de la gestació de les dones d'escassos recursos econòmics, treballadores o esposes de combatents. S'hi donaria preferència a les joves i sanes, però també a aquelles que els assessors mèdics consideressin més necessitades «*por indicación de tipo físico o moral*», o bé a tota aquella «*cuyo embarazo peligre por el régimen de vida que lleve (y que pueda influir no sólo sobre la integridad fisiológica del futuro ser)*».¹² També s'havien de construir consultoris de maternologia adscrits

10. Tots els trossos entre cometes, a «Organización de las colonias de reposo y recuperación para mujeres trabajadoras», *Boletín de Auxilio Social* [d'ara endavant *BAS*] 4, agost 1937, 5. Totes dues idees, la de les colònies de repòs i la del servei domèstic auxiliar, són presents a la ponència presentada per Carmen de Icaza a la II Junta de Auxilio Social. Documentació cedida per Mercedes Sanz Bachiller.

11. «Organización de las colonias de reposo», 5.

12. *BAS* 8, febrer 1938.

als Centres de Alimentación Infantil, on podrien acudir les dones que notessin símptomes d'embaràs, «*cualquiera que sea su estado civil*». Es volia evitar així a qualsevol preu la pràctica de l'avortament, molt estesa com a mètode contraceptiu, partint de la convicció que les dones en aquesta situació, procedents la majoria d'entorns marginals o desatesos, i, doncs, en una posició de més gran desprotecció econòmica, social i familiar, tenien més probabilitats de caure a les mans redemptores del personal mèdic i polític d'Auxilio Social.¹³

Al principi les mesures descrites eren justificades amb l'argument que calia preparar la mare per a la «maternitat conscient», una idea que s'havia estès en àmbits polítics i científics de caire progressista o clarament esquerrà, bé que molt minoritaris, i que perseguia la millora de les condicions de les dones a l'hora de concebre i parir, com a garantia de salut i de qualitat i expectatives de vida de cara al futur. Això implicava la consideració de les dones com a subjectes autònoms, capacitats per controlar el seu cos i per triar el moment més propici per a la decisió de ser mare o recórrer a les pràctiques neomalthusianes de control de la natalitat. El mateix Gregorio Marañón havia defensat aquesta posició el 1920, només per elaborar uns quants anys després una altra versió que posava l'accent en la necessitat que les dones es recolguessin a la llar i rebessin l'educació apropiada per acomplir el fi suprem de les seves vides. Tot i que aquella era la versió que els dirigents d'Auxilio Social havien incorporat als seus projectes, el rebuig que una tal idea havia suscitat sempre en els àmbits conservadors i catòlics va determinar que l'equip dirigent d'Auxilio Social no tornés a esgrimir-la com a argument a l'hora de crear centres d'acolliment per a dones.¹⁴

En l'etapa final de la guerra, el 1939, les propostes difoses dins l'àmbit d'Auxilio Social van començar, en efecte, a presentar uns matisos significativament diferents. L'interès específic per les dones obreres dels anys anteriors es va diluir en la preocupació general per les dones pobres, camp d'actuació preferent i dins el qual van extreure-se els controls. També es va fer més intensa la inspecció i avaluació de l'entorn de les dones, considerat gairebé sempre com a nefast per a la seva veritable funció de mares, i es van inventar nous

13. La creació de consultoris de maternologia als Centres de Alimentación Infantil, a *BAS* 7, gener 1938, 2 i a *BAS* 8, febrer 1938, 4. Que els centres de maternologia anaven dirigits a l'atenció de les mares solteres es pot comprovar al fullet propagandístic *Auxilio Social. Lo que es, lo que hace*, Madrid, Imprenta Fareso, 1959. De vegades, segons s'indica en aquest fullet, les dones continuaven dintre de l'Obra i passaven, juntament amb els seus fills, als Hogares-Cuna, on els feien fer les feines domèstiques, les «*adiestraba[n] en su cometido*», i els buscaven un treball.

14. La defensa de la «*maternidad consciente*», a *BAI* 2, abril 1937, 6. El predomini del discurs mèdic sobre el religiós des de principi del segle XX ha estat remarcat per M. NASH, «*Maternidad, maternología y reforma eugénica*». La versió de Marañón de la «*maternidad consciente*», a K. RICHMOND, *Women in Spanish Fascism. The Women's Section of the Falange 1934-1959*, London, Routledge/Fundación Cañada Blanch, 2003, 18, i a M. A. BARRACHINA, «*Discurso médico y modelos de género. Pequeña historia de una vuelta atrás*», a G. NIELFA CRISTÓBAL (ed.), *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura*, Madrid, Instituto de Investigaciones Feministas, Universidad Complutense de Madrid, 2003, 73-75.

mecanismes per augmentar la seva dependència respecte de l'esmentada xarxa de professionals de la medicina. Així, per exemple, el delegat de Saragossa, Antero Noailles, va presentar un *Proyecto de Reglamento de Madres Pobres Embarazadas* d'un marcat to paternalista. El seu objectiu final era «*el enaltecimiento del hogar y la formación de la familia cristiana*». Per assolir-lo, la seva atenció es dirigia a la mare pobra embarassada, que vivia en un entorn de penúria i era víctima del «*trato desconsiderado y violento que le daba el marido*». Noailles considerava que FET-JONS, fent gala de la seva dimensió totalitària, havia d'«*influir en la cultura popular*» i imposar als homes «*el respeto a sus mujeres, la estimación de sus virtudes*». I també, oferir a aquestes les atencions necessàries perquè poguessin dur una vida tranquil·la i atendre les pràctiques religioses.¹⁵

A la quarta reunió de la comissió permanent de l'Obra Nacional Sindicalista de Protección a la Madre y al Niño, celebrada el setembre de 1939, diverses ponències van abordar el tema de la maternitat, l'embaràs i l'alletament. Una d'elles descrivia amb detall els múltiples exàmens mèdics als quals calia sotmetre les dones encintes, a fi de descobrir l'existència de qualsevol mena d'intoxicació o malaltia, especialment la tuberculosi, l'alcoholisme i les malalties venèries. Calia també conèixer la seva activitat professional, «*ante la posibilidad de intoxicaciones profesionales o posiciones corporales que perjudiquen la gestación*». Els controls sanitaris, quatre al llarg de l'embaràs, havien d'anar acompanyats d'una sèrie de consells i visites periòdiques de les infermeres, que obligarien les dones a sotmetre's a reconeixements ulteriors i comprovarien l'adequat compliment de les prescripcions facultatives.¹⁶

Més sorprenent va ser la proposta de creació de *Lactariums*, centres de recollida de llet materna, extreta a dones lactants a canvi d'una petita remuneració. La finalitat era que la llet materna fos distribuïda entre altres mares incapaces d'alletar els seus fills, però en situació de poder-la pagar. També podrien obtenir-la de forma gratuïta totes les dones acollides a qualsevol institució d'Auxilio Social i que ja havien passat, doncs, per tots els filtres i estaven en condicions de rebre la ideologització que acompanyava la protecció. La proposta es justificava amb l'argument que el sistema tradicional, el de la dida, comportava notables inconvenients. Les dides no sols «*ejercen el fraude en detrimento de los intereses económicos de las familias [porque] hacen pasar como ama de secreción abundante a la que apenas si tiene ya leche, por sana a la enferma, por moral a la impúdica*», sinó que podien arribar a tiranitzar la llar i provocar forts conflictes domèstics en situar-se com una mena de cuny entre el matrimoni. D'acord amb la proposta, després d'un complicat procés de controls mèdics per tal de comprovar la quantitat i la qualitat de la llet, les dones «*lactodonantes*» rebrien farines per alimentar els seus propis fills i, si no lliuraven la

15. AGA, Cultura, capsa 1852. El projecte és de l'11 de gener de 1939.

16. AGA, Cultura, capsa 583.

quantitat de llet estipulada, podrien ser amonestades o donades de baixa. Els arguments contra la «*lactancia mercenaria*» eren molt poc originals, perquè ja es trobaven als tractats del segle XVIII que propugnaven, enfront de l'aristòcrata frívola, un model de dona burgesa i domèstica que, a través de l'al·letament, reforçava els lligams afectius amb el fill i el marit i, per extensió, contribuïa a l'estabilitat social. A la proposta de 1939, els mateixos arguments servien per justificar la intervenció estatal a través de les institucions d'Auxilio Social en un afer tan privat com era l'al·letament.¹⁷

Molts dels projectes descrits aquí mai no van ser duts a la pràctica. No hi ha constància que es materialitzessin, per exemple, les colònies de repòs per a obreres ni els *Lactariums*. Tots eren mostra, però, que en certs àmbits professionals era estesa la convicció que la medicina podia i havia de posar-se al servei de la construcció de la Nova Espanya. Les mesures eugèniques, que cercaven la millora de la «raça espanyola» a través d'un exhaustiu control de les dones i els seus embarassos, permetien d'envernissar amb la suposada neutralitat de la ciència les propostes de fer taula rasa del llegat de la República. Així, per exemple, a la mateixa reunió de la comissió permanent de setembre de 1939, es va fer constar que l'educació eugènica dels progenitors era molt convenient, però poc oportuna «*por el descrédito en que tal ciencia se ha sumido desde que cayó en manos de los sedicentes librepensadores y todo su cortejo de filosocialistas y filocomunistas*».¹⁸ El component modernitzador de les propostes pròpies era tanmateix clar, ja que tots aquests exàmens i controls havien de ser duts a terme per una casta d'agents estatals que intentaven de posar fi a pràctiques molt arrelades als àmbits rurals, com ara les que encarnaven les llevadores i les dides. I el seu objecte d'atenció preferent van ser efectivament les dones pobres o treballadores, pertanyents, la majoria, al sector dels derrotats de la guerra i la supervivència de les quals va dependre en bona mesura de la fiscalització del seu entorn, el seu cos i la seva ment per aquesta nova elit de professionals instal·lats a la Delegación Nacional de Auxilio Social.

Així ho demostra el balanç de l'actuació al Madrid de postguerra de la Sección de la Protección a la Madre de l'ONSPMN. Entre l'abril i el desembre de 1939 gairebé 7.000 dones embarassades havien passat pels sis centres de maternologia ubicats als diversos barris i més de 14.000 hi havien acudit a revisió. Després d'una exploració, se'ls imposava un tractament i se subministraven aliments o medicines a aquelles que en tenien necessitat. Eren, deia el balanç, la

17. La proposta de crear *Lactariums* a AGA, Cultura, capsa 583. Arguments contra la pràctica de la «lactància mercenària» al segle XVIII, a M. BOLUFER, «Actitudes y discursos sobre la maternidad en la España del siglo XVIII: la cuestión de la lactancia», *Historia Social* 14, 1992, 3-22.

18. «Definición de la tarea emprendida por Auxilio Social en la protección a la madre», ponència presentada a la quarta reunió de la Comisión Permanente de Auxilio Social, AGA, Cultura, capsa 583. S'hi exposaven 17 normes que les dones havien de seguir, a les quals calia afegir l'«*educación eugénica*» (sic). Això feia referència a un consultori prematrimonial i a la «*propaganda de los verdaderos principios de eugénica entre los futuros cónyuges*».

immensa majoria, car gairebé totes pertanyien a famílies pobres o econòmicament febles, o eren treballadores, dones d'obrers, empleats modestos o camperols. Algunes eren remeses a la Casa de la Madre, situada al carrer Serrano i dirigida pel doctor Juan S. Harguindey, perquè hi rebessin assistència en el part. A més d'atendre-hi les parteres, s'hi tractaven els avortaments en curs i s'hi duïen a terme operacions contra l'esterilitat. Les xifres globals menaven a la conclusió que Auxilio Social de Madrid havia atès des de «*la Liberación*» el 53,88% de les noves embarassades, cosa que el situava per davant de les altres institucions benèfiques públiques i privades. I això, a desgrat de les «*circunstancias de baja cultura popular*», que tantes reticències suscitaven entre les dones encintes a l'hora de ser vigilades.¹⁹

Gairebé vint anys després, les dues Casas de la Madre instal·lades a Madrid feien inventari i valoració de les seves activitats. L'una, la ja esmentada del carrer Serrano, sota la direcció del doctor Harguindey, funcionava des de 1939. El 1943 se'n va obrir una altra al carrer Goya, a la qual va anar a parar l'equip de la primera, el funcionament de la qual va quedar en mans del doctor Botella Llusíá. Els autors de l'informe calculaven que al llarg de dues dècades hi havia passat una mitjana anual de 2.216 parteres i un nombre semblant de dones per a consultes d'obstetrícia i ginecologia, al principi enllaminides amb el lliurament d'un val pel dinar. Sense que ningú no els fes preguntes «*sobre el color de sus ideas*», se'ls proporcionaven les atencions necessàries per al feliç desenllaç dels seus embarassos. Les Casas de la Madre de Auxilio Social també feien el que anomenaven «*una función social*», la d'acollir gestants solteres i sense recursos, «*huidas de sus pueblos o arrojadas de sus hogares*». Hi anaven a donar a llum moltes joves dedicades a la prostitució prèviament acollides per la Junta de Protección de Menores o el Patronato de Protección a la Mujer. Les Casas també presentaven com un mèrit la seva bona disposició a tractar els avortaments, sobretot els «*inducidos criminalmente*». No eren elles, deïen els autors de l'informe, les encarregades d'aplicar la sanció corresponent, però sí de posar les responsables a disposició judicial després d'haver-les tractat mèdicament. Els metges de les Casas de la Madre denunciaven, doncs, els avortaments provocats i es jactaven d'haver facilitat «*el descubrimiento y el castigo de los abortadores*».²⁰

La infància vigilada: llars, menjadors i colònies

Oferir als infants unes condicions de vida que en garantissin el manteniment físic i l'educació semblava una mesura congruent amb un règim que

19. «Labor realizada», AGA, Cultura, capsa 588.

20. M. M.^a DE MENDIZÁBAL i A. GONZÁLEZ ALLAS, *Índice de la labor realizada en las Casas de la Madre de Auxilio Social en Madrid*, Madrid, Delegación Nacional de Auxilio Social, 1958.

impulsava una agressiva política pronatalista, buscava per tots els mitjans la formació de nous ciutadans adeptes i veia, a més a més, en els fills el millor instrument per garantir la permanència de les dones en el seu paper de mares i esposes. Així doncs, molt aviat, en el marc de l'ONSMPMN, van posar-se els fonaments dels més ambiciosos projectes d'Auxilio Social. A començaments de l'any 1937 es van difondre els reglaments dels Comedores Infantiles, que ja eren en marxa, i es va projectar muntar una xarxa de guarderies infantils, jardins maternals, llars infantils i llars escolars. A les disposicions que els creaven van seguir els reglaments que regulaven tots els aspectes, per més petits o insignificants que poguessin semblar, relacionats amb la instal·lació dels centres o el procés d'acolliment. Una mica més tard, l'estiu d'aquell mateix any, es va difondre el programa de colònies d'infants i a principis de l'any 1938 es van dictar les normes per a la instal·lació i el funcionament dels Centros de Alimentación Infantil.²¹

Qui podia ser acollit en aquests centres? Als menjadors infantils es preveia que acudissin els orfes de pare i mare i els fills de vídues amb escassos recursos econòmics. També s'hi donava preferència a les famílies on hi hagués malalts o incapacitats, sempre que els infants no patissin de cap malaltia contagiosa, i als orfes «de guerra». Uns requeriments semblants van ser fixats per a l'accés als altres centres d'acolliment de règim obert, com les colònies i les guarderies infantils. Per ingressar en aquestes darreres calia acreditar que la mare treballava. I com a tràmit previ en tots els casos, era imprescindible que cada infant tingués la seva fitxa mèdica, on constaven les dades socials, de l'entorn i de la família, i informació sobre els antecedents sanitaris i psicològics.²²

Es fixava com a primer objectiu l'assistència «moral y material» als fills de dones obreres que «durante las horas en que estén fuera de su casa se dedican [sic] al trabajo», dels orfes de mare i pare sota la tutela de familiars obrers, i dels orfes de mare, car se suposava que en aquests casos els infants quedaven desatesos quan el pare o els familiars anaven a treballar. Per si quedava algun dubte, es recomanava que tant les guarderies com els jardins s'instal·lessin als barris obrers més pobres, més llunyans i amb més gran densitat de població de cada ciutat. Fins i tot es donava llibertat perquè cada delegació fixés els horaris més convenients, a fi d'adaptar-se a les necessitats de la població obrera de la localitat.²³ Per ingressar a les llars n'hi havia prou de pertànyer a la categoria d'infants la formació dels quals estigués en perill «por las condiciones morales

21. En menys d'un any, entre l'abril de 1937 i el febrer de 1938, el *Boletín de Auxilio Social* va exposar amb detall els reglaments, normes d'instal·lació i funcionament, i condicions d'acolliment per als infants en els diversos centres assistencials d'Auxilio Social: menjadors, guarderies, jardins maternals i llars infantils i escolars.

22. *BAI* 2, abril 1937 (pla general de Guarderías Infantiles) i *BAS* 8, febrer 1938 (instruccions per omplir la fitxa mèdica de Guarderías i Jardines de Infancia).

23. *BAS* 4, agost 1937 (Colonias de Niños) i *BAS* 5, novembre 1937 (reglament de Guarderías Infantiles i Jardines Maternales).

de los padres», de manera que la porta quedava oberta als fills de les famílies que no responien als criteris de moralitat imposats pel règim.²⁴

Tant els criteris de selecció com l'ordre de prioritats exposen a la llum les intencions d'Auxilio Social. En cap moment no es va exigir que els pares haguessin mostrat la seva adhesió al bàndol dels rebels. Més aviat tot al contrari, ja que d'una manera subtil, amb els requeriments tot just exposats, els homes i les dones encarregats d'establir les pautes d'acolliment a les institucions de l'Obra van mostrar una clara preferència pels infants dels qui recolzaven la República o havien romàs al territori que s'hi mantenia lleial. Aquestes condicions, però, no eren sols producte del tarannà humanitari dels falangistes implicats en aquesta delegació. Les normes d'establiment i els reglaments de les institucions donen també altres raons de tants esforços. En el primer publicat, d'aquests reglaments, el dels Comedores Infantiles, ja s'especificava que la seva missió era no sols donar de menjar als infants que hi acudien, sinó també projectar damunt d'ells els valors burgesos, reforçats des de 1936, així com proporcionar-los l'adequada formació política, «enseñándoles a ser limpios y a comer correctamente, procurando al mismo tiempo corregir sus faltas de moralidad y no desaprovechando momento propicio para inculcarles ideas patriotas a fin de convertirles en verdaderos ciudadanos de la nueva España».²⁵

Una cosa semblant era prevista a les colònies, la missió de les quals era hostatjar infants d'entre 6 i 12 anys durant un mes a fi de «mejorar el estado de su salud tanto espiritual como material al elevar su tono orgánico». Durant l'estada, que estava fortament reglamentada des del principi fins al final del dia, els nens i nenes hi rebrien «charlas doctrinales político-sociales» de forma contínua. De fet, la formació física i moral va ser un ingredient essencial a tots els centres d'Auxilio Social des dels primers moments. Aquesta formació tenia múltiples facetes. Així, a més d'inculcar als acollits hàbits i comportaments propis de la classe mitjana («que no tengan que avergonzarse nunca por sentirse inferiores en sus modales»), acostumant-los a la netedat, a l'ordre, a la bellesa, calia efectuar una intensa tasca social i política a través de xerrades sobre el Movimiento, Falange i el Caudillo o el cant del *Cara al Sol*.

La distribució i la dimensió dels espais estaven pensats amb cura. Els reglaments establien el nombre d'habitacions de cada menjador, guarderia o llar, així com la funció que cada peça havia de fer. Era imprescindible que hi hagués guarda-robes, sales de neteja, sales per a les revisions mèdiques, per al repòs després dels àpats i per al joc. El nombre d'infants per centre, la quantitat de lavabos, taules, cadires (fins i tot les mides), els utensilis, el règim dels àpats i

24. «Normas para la Instalación de Hogares Infantiles», *BAS* 3, maig 1937 i «Reglamento de Hogares Infantiles y Escolares», *BAS* 6, desembre 1937. L'intent d'evitar l'estigma inclusero als Hogares també apareix a la conferència d'Antonio Juan Onieva «Obra educativa continuada», del cicle «Conferencias Pedagógicas», AGA, Cultura, caps 2067, lligall «Conferencias».

25. *BAI* 2, abril 1937.

els horaris... també estaven calculats. Es donava molta importància a la ubicació de l'edifici, al fet que els infants poguessin contemplar paisatges, respirar aire pur i estar allunyats del bullici de la ciutat. Les colònies havien de ser en «*lugar propicio y próximo al bosque, sierra o mar y desde los cuales puedan disfrutar los niños*» i es per això que van instal·lar-se en llocs com Zumaya, Suances, Rota, Sitges, Mazarrón o València. Es perseguia també que els centres fossin nets, endreçats, de colors alegres, insistència peculiar que acompanyava totes les realitzacions d'Auxilio Social i que li permetia d'establir distàncies amb altres institucions de beneficència. Fins i tot es recomanava que les guarderies i llars tinguessin una platja artificial, on els infants poguessin rebre raigs ultravioleta durant un quart d'hora al dia en els mesos d'hivern.²⁶

Més sorprenent encara és el caràcter progressista d'algunes de les propostes. Es donava gran importància al joc, com a element crucial en el desenvolupament físic i psíquic de l'infant. L'interès per aquest aspecte va arribar a l'extrem que es fessin recomanacions expressives sobre la necessitat d'ocupar-se del règim de jocs i que es fixés com a norma que les directores i guardadores vetllessin que «*en todo momento (...) cada niño tenga de un modo permanente motivos en que proyectar sus deseos*». Amb vista a aquest fi, calia que els centres comptessin amb un repertori variat de joguines que s'adaptessin a les diverses edats dels acollits, «*huyendo de los muy complicados, así como de los muy acabados en los que el niño no tiene que poner nada*». Fins i tot es recomanava que se subministrés als infants materials com ara cartró, suro, paper i tela perquè construïssin les seves pròpies joguines. Un curset de puericultores organitzat per Auxilio de Invierno ofería un programa ampli, en el qual s'abordaven qüestions que anaven des de la puericultura més elemental al repàs exhaustiu de tots els temes relacionats amb l'alimentació i la salut de l'infant, passant per la higiene i les lleis de l'herència. A la part pedagògica del programa s'estudiava el «*desenvolvimiento psíquico*» de l'infant, la percepció, la memòria i les fantasies infantils, i s'hi incloïa un capítol sobre l'obra de Maria Montessori.²⁷

A mesura que passaven els mesos les propostes d'Auxilio Social van començar a mostrar uns altres trets. Els continguts catòlics van acaparar una atenció més gran, es va insistir més en la importància de l'educació i, en conseqüència, l'Església va poder gaudir d'un espai més ample d'intervenció. Això es va traduir en un increment dels projectes dissenyats pels assessors religiosos, Andrés María Mateo fins a 1939 i Pedro Cantero Cuadrado a partir d'aquesta data, o pel de pedagogia, Antonio Juan Onieva, falangista transmissor d'un model d'educació que reproduïa en essència el projecte catòlic amb alguns matisos. Tot s'encaminava cap a una atenció més gran a la cura de l'«ànima», dins la combinació amb la del cos.

26. BAS 10, setembre 1938.

27. El programa, preparat per l'assessor tècnic Cipriano Pérez Delgado, estava pendent de ser aprovat per la Jefe Nacional de la Sección Femenina i la Jefatura de Sanidad. BAI 2, abril 1937.

No mancaven pas les raons per a empènyer aquest viratge. A més de la inqüestionable intervenció de l'Església a Auxilio Social, com a altres delegacions falangistes, cal no perdre de vista la situació desfavorable en què es trobaven les elits d'Auxilio Social en la lluita pel repartiment del poder, en relació amb altres sectors del partit feixista, com ara els legitimistes de José Antonio i altres «famílies polítiques». També cal tenir en compte la creixent subordinació a l'Estat de totes les iniciatives de la rereguarda, cosa que ja era ben clara des del Decret d'unificació de l'abril de 1937 i que els anys següents no van sinó confirmar. A més a més, si la fase final de la guerra havia estat el marc en el qual l'enemistat entre Pilar Primo de Rivera i Mercedes Sanz Bachiller va assolir el seu punt àlgid, seria durant els primers mesos de la postguerra que lliurarien la seva batalla particular pel control de la mobilització femenina. Per si no n'hi havia prou amb tot això, els temps de postguerra imposaven la necessitat de reforçar els vells papers de gènere, de manera que s'hi va afegir la preocupació d'enfortir la família cristiana i patriarcal.

Regeneració moral i adequació a la norma: velles propostes per a un nou fi

En conseqüència amb tot això, l'assessor de pedagogia, Onieva, i Mercedes Sanz Bachiller van començar a difondre un model de gènere que tenia molt poca cosa d'original. Estaven convençuts que l'essència de la feminitat era la maternitat, però entesa no com a acte biològic, sinó com a exercici «d'amor». «*En toda mujer hay siempre un corazón maternal y por amor una formadora del alma infantil*», deia Onieva en una de les seves conferències. Aquest sentiment no era (o no havia de ser) una cosa que sorgís de manera espontània, sinó el resultat d'una educació dirigida a l'acompliment adequat de la funció. A més a més, com que la maternitat era una exigència de la Nova Espanya, l'Estat havia de proporcionar l'educació necessària per satisfer-la adequadament, matís innovador que els falangistes incorporaven a les seves proclames. «*Si la sociedad exige hoy a la mujer una suma de responsabilidades que no puede esquivar, deber de la sociedad es darle una formación superior con la cual pueda afrontarla*», argumentaven prou lògicament.²⁸ Les disquisicions al voltant de la igualtat, la diferència o la subordinació de les dones dins el si de la família van proliferar. En va sortir una mena de convinença, en la qual es reconeixia la igualtat de l'home i la dona com a proveïdors de l'educació dels fills, però tot seguit s'introduïen matisos que feien d'aquesta igualtat un erm conceptual. No sols el paper respectiu dels homes i les dones en relació amb els fills era diferent, ja que ho eren els mètodes utilitzats en la seva educació per cada un dels cònjuges, sinó que, donat que calia que hi hagués un cap de família, aquest havia de ser l'home.

28. A. J. ONIEVA, «La madre» i «La familia», *Cinco conferencias sobre educación familiar*, AGA, Cultura, caps 2067.

La jerarquia de la llar tenia una doble cara. El pare hi tenia l'imperi, l'autoritat, el comandament; la mare, l'amor, la persuasió, la tendresa. El «bon govern familiar» recomanava que la dona intervingués la primera, amb els seus mètodes persuasius. Era una clara afirmació de la divisió de funcions en el si de la família patriarcal, d'acord amb els valors dominants en relació amb la masculinitat i la feminitat. D'aquesta manera, la igualtat entre els cònjuges era *de facto*, ja que el mateix valor tenia l'aportació de l'un com de l'altre a l'estabilitat familiar, basada en la submissió dels fills als pares. De fet, es recomanava que cap dels dos no enterbolís l'autoritat de l'altre, per tal que la disciplina donés els seus fruits. Però la igualtat no era *de iure*. Com que un dels dos havia d'encarnar la «suprema potestat», aquest només podia ser el pare. I això es traduïa, lògicament, en el sotmetiment de la muller al marit, una realitat consagrada en el vell Codi Civil de 1889, el restabliment del qual va acompanyar la derogació de tota la legislació republicana pels militars rebels.²⁹

Onieva va reprendre també el vell discurs de la diferència, així com la defensa, de clars ecos rousseauians, d'una educació diferent per a la dona, apropiada a la seva naturalesa. Però quan suggeria que a aquesta, sense arribar a ser «*infra-moral*», li calia tanmateix una «*dirección moral mayor*» que no a l'home, estava retrocedint d'uns quants punts del discurs vuitcentista de «l'àngel de la llar», que atribuïa a les dones una clara superioritat moral.³⁰ Onieva reconeixia que les dones tenien el dret i el deure d'una educació intel·lectual, social i física, però no política. La primera era convenient «*por la importancia de ser instruidas como seres responsables y libres, al igual que el hombre*», però sobretot perquè una encertada instrucció intel·lectual eradicaria moltes afeccions infantils provocades per la manca de coneixements. La formació tenia els seus riscos, com la frivolitat i la pedanteria, que calia evitar perquè «*como no es común que la mujer sea culta, la que excepcionalmente lo es, si no posee una cierta prudencia, tiende a rebosar suficiencia por todos sus poros hasta convertirse en un ser inaguantable*».³¹

L'economia domèstica es va perfilar com al gran saber que havien d'assolir les dones espanyoles. «*La ciencia doméstica es, quizá, nuestro bachillerato*» deia un dels llibres publicats per la Delegación Nacional d'Auxilio Social.³² Amb

29. A. J. ONIEVA, «La familia y la disciplina», dins el cicle *Cinco conferencias de educación familiar* i *La mujer en la familia y en la sociedad*, Madrid, Ediciones de Auxilio Social/Afrodísio Aguado, 1939, 52.

30. L'expressió «infra-moral», a A. J. ONIEVA, «Sobre la educación de la mujer», dins el cicle *Conferencias sobre pedagogía*, AGA, Cultura, caps 2067. La superioritat moral femenina era una novetat respecte als discursos dominants sobre la dona en segles anteriors, com demostren C. JAGOE, A. BLANCO i C. ENRÍQUEZ DE SALAMANCA, *La mujer en los discursos de género. Textos y contextos en el siglo XIX*, Barcelona, Icaria, 1998.

31. Dret d'educació intel·lectual, física i social de les dones, ONIEVA, «Sobre la educación de la mujer»... La refutació detallada de les principals reivindicacions del feminisme, a *La mujer en la familia y en la sociedad...*, 124-128.

32. *La mujer en la familia y en la sociedad...*, 91.

motiu del tercer aniversari de la institució, Mercedes Sanz va prologar un llibre dirigit a les noies que feien el Servicio Social i en el qual s'inclouïen consells sobre la manera de fer la bugada, de planxar, sobre la neteja i decoració de la llar, la fabricació casolana de joguines i la compra, conservació i cuina dels aliments. La intenció era de contribuir al «*colosal esfuerzo*» que el règim havia emprès per mitigar la misèria des dels seus orígens mateixos, ja que la negligència o «*desgovern*» de la casa era considerada com una de les arrels del mal. Per la seva banda, Onieva demanava que aquesta disciplina fos explicada a les nenes a classe, per tal que cresquessin amb el coneixement de les habilitats requerides per acomplir el seu destí a l'Espanya que ara resorgia. A la llar calia que s'impossessin la senzillesa i el «*decoro*», qualitats en les quals residia «*una de la formas más elevadas de españolismo*», així com el lema «*vida sana y mesa sobria*». Tot allò que no s'ajustés a aquests preceptes atemptava contra la salut i representava una «*pérdida de intereses particulares y nacionales*». La gestió de l'àmbit domèstic es racionalitzava i es posava al servei de l'interès de la Pàtria.³³

Les recomanacions sobre la «ciència domèstica» van servir també per consolidar els papers i el model de família burgesa, finalitat a la qual anaven dirigits els seus continguts. Si l'home tenia una funció productora, la de proporcionar la subsistència familiar, la dona havia d'assumir les de caire administratiu. Mentre que el marit distribuïa el pressupost general de la família, la muller havia de fer el mateix amb el domèstic, és a dir, establir la relació de les despeses diàries, fer a mans del servei els diners necessaris per a la compra diària i dur-ne el control de manera escrupolosa. D'aquesta manera, «*la servidumbre*», molt estesa durant la postguerra com a fórmula de supervivència per a moltes obreres, «*se sabía controlada*». Sota l'aparença de racionalització i modernitat aquests consells sancionaven la llar burgesa, així com la projecció de valors de classe mitjana alta que, a través del Servicio Social o d'altres vies de formació, podien arribar a les més baixes.³⁴ La paradoxa era que es reconeixia la importància de la dona en el si de la família i de la societat alhora que s'hi recomanava la ingerència estatal mitjançant les figures del metge i el mestre. Es garantia així que els pressupòsits del nacionalsindicalisme arribessin fins a la llar, espai privat dins el qual la dona havia de ser reina.³⁵

33. A. J. ONIEVA, «Tres conferencias sobre economía doméstica», *¡Madres!*, Madrid, Ediciones Auxilio Social/Afrodísio Aguado, 1939 i també a AGA, Cultura, capsa 2067, lligall «Conferencias». La relació entre el desgovern de la casa i els «*tropezos sociales*», en el pròleg de Mercedes Sanz Bachiller a *Ciencia Doméstica*, Madrid, Ediciones Auxilio Social/Afrodísio Aguado, 1939.

34. El significat de l'extensió de la «ciència domèstica» a DE GRAZIA, *How Fascism Ruled Women...*, 99-102; ONIEVA, «Tres conferencias sobre economía doméstica»...

35. La connexió entre aquest model de dona-mare, dut a les darreres conseqüències, i el context de l'autarquia ha estat assenyalada per A. G. MORCILLO, *True Catholic Womanhood. Gender Ideology in Franco's Spain*, DeKalb, Ill., Northern Illinois University Press, 2000, que subratlla el fet que aquest model va començar a esquarterar-se als anys cinquanta, amb el pas a una societat de consum i l'aparició del de «dona-consumidora».

La mateixa evolució pot detectar-se en els projectes elaborats per a la infància. Encara que hi havia estat present des del primer moment, la dimensió educativa i moral s'hi va aguditzar amb el temps. Idees com la de la disciplina, en la qual s'insistia de manera obsessiva, l'adequació a la norma o l'intervencionisme del mestre van proliferar cada cop més de la mà d'Onieva. Amb ell, el catolicisme va entrar a raig fet a la delegació falangista.³⁶ El seu punt de partida era el rebuig de la pedagogia de tradició racionalista i il·lustrada que propugnava el respecte de la individualitat de l'infant i de la seva pròpia concepció de la moralitat i la responsabilitat (diferents de la de l'adult), amb l'argument que una tal pedagogia acabava imposant el liberalisme, l'escepticisme i el relativisme moral. En comptes d'això, Onieva partia de la concepció de l'infant com un ésser no originalment bo («*nace con la mancha del pecado*») que, gràcies a la disciplina («*presión saludable que el ánimo del maestro imprime al del discípulo*») podia assolir el compliment de la norma.³⁷

L'educació era una de les peces clau per aconseguir aquesta mena de societat que els vencedors de la guerra desitjaven. La societat moderna, deia Onieva en una altra de les seves conferències, era una societat jerarquitzada. Per aconseguir-ho, l'actuació dels individus havia de dirigir-se a l'assoliment d'aquest fi. Això no era complicat. Calia simplement que el de sota obeís el que es trobava per damunt seu. I així successivament. D'aquesta manera es contribuïa a la construcció de la comunitat nacional, que tenia el Caudillo en el seu vèrtex més alt. El resultat era una societat vertical, on hi havia éssers superiors i inferiors, cada un al seu lloc, i tots, mitjançant la disciplina, al servei de la causa d'Espanya:

«Una sociedad moderna es una sociedad jerarquizada y toda jerarquización es una manifestación de niveles: en el superior está el que más vale, y en escalas descendientes siguen los que reciben impulso y órdenes de los superiores y los transmiten a los inferiores. Como lo superior es lo solo capaz de crear lo inferior, no se concibe acción potestativa de abajo arriba, sino al revés. El valor está en la calidad y no en el número. Uno, el primero, es más que todos los demás, pero por eso mismo tiene la responsabilidad de todos. Por ser el primero, sirve a todos, y a la vez todos le sirven a través de los niveles de jerarquía. El servicio al superior es un servicio a España, es

36. Antonio Juan Onieva, tot i estar vinculat a Falange, representava també a la perfecció el triomf que l'Església catòlica havia obtingut sobre les opcions estatalistes dins l'àmbit de l'educació, d'una manera molt més clara que en cap altre. Vegeu F. MORENTE VALERO, *La escuela y el Estado Nuevo. La depuración del Magisterio Nacional (1936-1943)*, Valladolid, Àmbito, 1997, 95-173. La importància de l'educació dins l'àmbit de la beneficència com a instrument per procurar la reinserció social dels tutelats no va ser exclusiva d'Auxilio Social, com han demostrat I. PALACIO LIS i C. RUIZ RODRIGO, *Infancia, pobreza y educación en el primer franquismo (Valencia, 1939-1951)*, Valencia, Universitat de València, 1993, 135ss.

37. A. J. ONIEVA, «Normas de disciplina para la infancia. Fundamentos filosóficos», conferència adreçada a delegats provincials d'Auxilio Social, dins del cicle *Conferencias Pedagógicas*, AGA, Cultura, caps 2067, lligall «Conferencias».

*decir, a la Comunidad nacional, representada por el más alto. Obedeciendo cada uno al superior; y todos sirviendo mediante la obediencia a la Comunidad nacional, la disciplina es perfecta. De donde llegamos a la conclusión de que la disciplina es un acto de servicio.»*³⁸

La repetició insistent d'aquests principis va augmentar a mesura que avançava la guerra. S'esperava, o si més no això és el que es deia, que el delegat provincial fos un autèntic educador, que transmetés la norma i s'encarregués de fer-la complir. A més a més, en un Estat totalitari i jerarquitzat era innecessari donar explicacions sobre les raons o la conveniència de la norma. Havia passat el temps en el qual es pensava que calia raonar-ho tot a l'escola. A la disciplina no li calien raons. Hi havia, en comptes de raons, l'orgull de servir, de saber-se part d'un tot. Per això, perquè era un acte de servei, de lliurament personal de grat, la disciplina només requeria «*el impulso constructivo y elevado*», no la coacció. Per a Onieva l'indisciplinat sobrava dins la nova societat que s'estava forjant: «*El indisciplinado no sirve, dicho sea en todas las acepciones de la palabra. No sirve porque no sirve; no es válido porque, lejos de prestar un servicio a la Comunidad, obra en deservicio de la misma; es un desorganizador, un perturbador de la armonía nacional, que precisa de todas las voluntades y de todos los actos ascendentes.*»³⁹ Les conclusions eren, doncs, clares: «*Jerarquicemos la escuela, jerarquicemos los comedores de Auxilio Social, los recreos infantiles, y veremos a los niños entregarse complacidos a la nueva disciplina, obedecerse como hombrecitos y colaborar todos a la unidad armónica de la Institución.*»⁴⁰

La preocupació per la norma, entesa per damunt de tot com a norma moral, així com l'adequació a ella, va ser una constant dins les concepcions pedagògiques del franquisme. Però també va estar present en altres àmbits professionals, com la psicologia, posada al servei dels mateixos interessos a partir de juliol de 1936. La consideració de l'infant com a víctima de la maldat dels pares o de l'entorn en el qual li havia tocat de viure tenia un límit. Hi havia un punt a partir del qual el menor era també responsable dels seus actes i, per tant, a ell corresponia de sotmetre's a l'impecable exercici de «redempció» que tenia lloc als centres d'Auxilio Social. Cap novetat, doncs, en relació amb els plantejaments que dominaven el sistema penitenciari franquista, en el qual la «redempció», pas previ per tornar a formar part del cos de la nació, s'aconseguia mitjançant la submissió del pres als dictats de l'elit de buròcrates addictes al règim que poblaven les presons franquistes. La responsabilitat de l'infant davant la falta o el delicte també era clara per a Antonio Juan Onieva, fins i tot quan

38. A. J. ONIEVA, «Revisión del concepto de disciplina», dins *Conferencias pedagógicas*, AGA, Cultura, caps 2067, lligall «Conferencias».

39. A. J. ONIEVA, «Revisión...».

40. A. J. ONIEVA, «Revisión...».

els joves entraven dins la tipologia dels «perillosos», considerats molts d'ells com a malalts mentals, productes de l'ambient en el qual s'havien desenvolupat. Un cop exposades pels mestres les diferències entre el bé i el mal, a l'infant calia exigir-li, amb independència de les seves circumstàncies i les del seu entorn, la responsabilitat dels seus actes, la qual cosa implicava capacitat de discerniment, voluntat i llibertat en l'exercici d'aquesta.⁴¹

La idea que l'infant era un subjecte moral autònom va estar molt present als discursos pedagògics i psiquiàtrics de la postguerra i es va convertir en una de les peces clau de l'engranatge institucional i discursiu dirigit a procurar la integració del vençut a l'Espanya de Franco per la via de la subordinació i el control espiritual. Aquests discursos van allunyar-se, en general, de les proposicions deterministes de caire biològic i ambiental, ja que aquestes haurien estat incompatibles amb qualsevol intent de l'Església catòlica d'atraure al corral dels bons espanyols els que havien format part de l'Anti-Espanya, luxe que el règim de Franco no es podia permetre en els primers anys quaranta. Més vistent encara és la coherència entre els discursos que, des de totes dues disciplines, la pedagogia i la psiquiatria, van ser elaborats sobre la infància i l'educació dels més petits. No sembla pas mera casualitat que un dels assessors mèdics d'Auxilio Social fos Jesús Ercilla Ortega, psiquiatra falangista estretament vinculat a l'equip de Vallejo Nágera.⁴²

La influència de Vallejo Nágera es va fer sentir en els escrits d'Onieva. Per al pedagog falangista, com per a Vallejo Nágera, la personalitat psicopàtica era una personalitat degenerada, així com una de les fonts principals de la «perillositat» dels infants. La preocupació per la degeneració de l'espècie humana com a producte de la civilització va ser una constant dels seus treballs fins i tot quan estudiava la infància i l'adolescència. Així ho posa de manifest el seu treball *Niños y jóvenes anormales*,⁴³ llibre que va inspirar Onieva en alguns dels seus escrits posteriors fins al punt de reproduir-ne textualment algunes frases. Tots dos esta-

41. La idea de la responsabilitat moral de l'infant, a A. J. ONIEVA, *Mitos pedagógicos. Contribución al conocimiento del niño español*, Madrid, Afrodísio Aguado, 1943, 180-186.

42. La primera aproximació a l'obra i els experiments psiquiàtrics de Vallejo Nágera, a A. NADAL, «Experiencias psíquicas sobre mujeres marxistas malagueñas. Málaga 1939», a *Las mujeres y la Guerra Civil Española. III Jornadas de estudios monográficos. Salamanca, octubre 1989*, Madrid, Instituto de la Mujer, 1991, 340-350. Més recentment, Ricard Vinyes ha posat de manifest l'estreta relació entre les seves teories i la segregació dels vençuts a través del sistema penitenciari a *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas*, Madrid, Temas de Hoy, 2002 i, amb M. ARMENGOU i R. BELIS, a *Los niños perdidos del franquismo*, Barcelona, Plaza y Janés, 2002. La psiquiatria de la postguerra només reconeixia l'autonomia del subjecte com a fórmula que admetia la idea de culpa i, per tant, la possibilitat d'imposar el càstig. Vegeu J. CASCO SOLÍS, «Autarquía y nacionalcatolicismo», a *Un siglo de psiquiatría en España. Dr. Gaëtan Gatian de Clérambault (1872-1934). Maestro de l'Infermerie. Certificateur*, Madrid, Extraeditorial, 1995, 197-226.

43. A. VALLEJO NÁGERA, *Niños y jóvenes anormales*, Madrid, Sociedad de Educación Atenas, 1941.

ven convençuts també que la pedagogia i la psiquiatria havien de col·laborar a l'hora de tractar els infants anormals o perillosos, ja que poques diferències hi havia entre els uns i els altres. Així, Vallejo Nágera considerava que el mestre havia de tenir nocions del «*biopsiquismo de la personalidad*», perquè la seva tasca fos eficaç. Onieva sostenia que, donat que la majoria dels infants perillosos eren malalts, calia que «*junto al proceso curativo interviniera la actuación educativa*». D'aquesta manera, el mestre i el metge es convertien en els grans protagonistes, els «*ejecutores del proceso reintegrativo*».⁴⁴

Onieva i Vallejo Nágera compartien també la creença que el mestre estava capacitat per avaluar la «*normalidad del niño*», així com intervenir en el medi familiar quan fos necessari. L'educació catòlica era la millor teràpia que l'escola podia oferir. A més de tenir en compte el pes del medi ambient social o familiar, el mestre havia de descobrir qualsevol besllum de «perillositat» en els joves a base de l'observació i la vigilància exhaustives. La pobresa, l'habitatge miserable, l'entorn polític i la manca de moralitat de les famílies contribuïen a l'extensió de les psicopaties i, per tant, a la «*difícil educabilidad*». Per a Vallejo Nágera la moralitat (o la seva absència) era hereditària i determinada per l'ambient, però s'hi podia fer molt a través de l'educació. A ella, o més ben dit, a la «mala educació» rebuda durant la infància, atribuïa els trastorns nerviosos que molts patien de grans. La solució residia en una educació que anés dirigida a l'enduriment físic, a proporcionar una correcta alimentació i a reglamentar la vida quotidiana de forma estricta. Exactament el mateix que proposaven les institucions d'Auxilio Social, presentades a la societat com els braços maternals de la dictadura.⁴⁵

Al llarg d'aquestes pàgines ha quedat demostrat com Auxilio Social va fer seva una forma d'assistència professionalitzada que perseguia alguna cosa més que el benestar bàsic dels seus acollits. La medicina, la pedagogia i la psiquiatria van tenir un lloc preferent a l'hora d'elaborar-hi propostes, per més que les de caire més modern tinguessin poc ressò o fossin de molt breu durada. La col·laboració de la ciència a la pràctica del control social no va ser cap novetat del règim de Franco. Els discursos d'aquestes disciplines duïen ja molt de temps al servei de la «higiene social» i la seva adaptació al context creat per l'aixecament militar no va exigir gaires esforços. Només uns quants ajustaments elementals per tal d'identificar els «rojos» i, de forma global, tots els que havien perdut la guerra amb els grups que havien de ser eliminats o «regenerats». La matriu discursiva de l'exclusió o la integració per la via de la «redempció» ja estava preparada i només calia adequar-la a les noves circumstàncies.

A Alemanya, l'arbitrarietat en l'aplicació de les mesures de protecció social s'havia anat aguditzant al mateix temps que ho feia la crisi de la República de Weimar i l'ascensió del nazisme no va fer sinó el salt a una explícita discrimina-

44. VALLEJO NÁGERA, *Niños y jóvenes anormales...*, 49 i ONIEVA, *Mitos pedagógicos...*, 119.

45. VALLEJO NÁGERA, *Niños y jóvenes anormales...*, 257-265.

ció racial. Però el concepte de «raça» dels nazis no era sols biològic. Juntament amb els jueus, a la categoria de «no vàlids» hi entraven també els captaires, els homosexuals, els «asocials»... A Espanya, el pes del catolicisme feia molt difícil que cristal·litzessin els criteris racials ètnicament o biològicament determinats. Beneïda ja, però, la carnisseria dels «passejos» i els consells de guerra, el discurs catòlic oferia altres conceptes igualment útils. L'acatament de la norma que dictaven uns pocs era el que distingia els recuperables dels irrecuperables i entrar en un grup o l'altre quedava en mans dels vençuts, tant si eren infants com adults. Auxilio Social els en posava els mitjans a l'abast, però només d'ells depenia tornar al corral de la Nova Espanya, assolir la «redempció» definitiva.⁴⁶

46. Per al cas nazi, Y. S. HONG, *Welfare, Modernity and the Weimar State, 1919-1933*, Princeton, N. J., Princeton University Press, 1998, 202-276. També Detlev J. K. PEUKERT, «The Genesis of the "Final Solution" from the Spirit of Science», T. CHILDERS i J. CAPLAN, *Reevaluating the Third Reich. Conference on Nazi Germany*, Nova York, Holmes & Meier, 1993, 234-252; D. J. K. PEUKERT, *Inside Nazi Germany. Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life*, Londres, Penguin, 1987 ja sosté que la novetat del règim nazi era que l'ordre i la norma s'obtenien a través de l'ús de la força, fent així explícita la dimensió repressiva dels models disciplinaris.